

Saidə Şirzad qızı Mustafayeva⁵⁷
METODİKAYA AİD İLK ƏSƏRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN
TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Metodikaya aid ilk əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri mövzusu metodika sahəsində tədqiqata geniş və tam şəkildə cəlb edilməmiş mövzulardan biridir. Bu səbəbdən də, Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı yaranan problemlər hər bir dilçinin maraq obyektinə çevrilərək öz obyektivliyini saxlamış və bu istiqamətdəki nöqsanların aradan qaldırılması üzrə xeyli işlər görülmüşdür.

Nəzərə alsaq ki, əvvəllər, yəni XIX əsrə qədər ana dilinə aid dərsliklər olmamış, bu səbəbdən də, müəllimlərin bir çoxu əsərlərə müraciət edərək rəvan və zəngin olan Azərbaycan dilini tədris etməyə çalışmışlar. Orta əsrlərdən başlayaraq həmin istiqamətdə müəyyən fəaliyyətlər göstərsə də, ana dilinə aid ilk dərslik və əsərlər XIX əsdən yazılmağa başlanmışdır. Həmin əsərlər sırasında Mirzə Kazimbəyin rus dilində yazıb çap etdirdiyi «Türk-tatar dilinin qrammatikası» dərsliyi, M.Vəzirovun, N.Nərimanovun, S.M.Qəniyevin və digərlərinin ana dilinə aid yazdığı əsərləri, M.Əfşarın ana dilinə aid olan «Türk dilinin qrammatikası» nı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Təbii ki, bu və digər bu kimi dərslik və dərs vəsaitləri Azərbaycan dilinin tədrisində önəmli rol oynamışdır.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində böyük xidmətləri olan görkəmli alim Həsən Baliyev Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin keçdiyi inkişaf yolunu nəzərdən keçirərək, onu aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmişdir:

I mərhələ: XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq yazılmış dərsliklərdə metodik tövsiyələrin verilməsi.

II mərhələ: XX əsrin əvvəllərində metodik mülahizəli əsərlərin nəşr edilməsi:

1. 1906-cı ildə Həsən Səbri Eyvazov adlı bir müəllim «Üsuli-tədris və təlim -tərbiyə».

2. 1908-ci ildə yenə də Bakıda Hafiz Məmmədəmin Şeyxzadənin «Fəhahət və bələğət, fənni-inşa və üsuli-kitabət» adlı əsəri.

III mərhələ: XX əsrin 20-60-cı illəri Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin yaranma və püxtələşməsi dövrüdür:

1. Bu sahədə prof.B.Çobanzadənin, prof.Ə.Dəmirçizadənin xidmətləri.

2. Metodika üzrə ilk elmlər doktoru olan prof.A.S.Abdullayevin xidmətləri və yazdığı «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası» dərsliyi və «Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən» kitabı.

3. Professorlardan Ə.Əfəndizadə, Ə.Fərəcov, B.Əhmədov, R.Əsədov, N.Abdullayev və başqalarının xidmətləri.

4. Dosentlərdən Musa Həsənov, Ə.Əhmədov, S.Vahidov, K.Mikayılov,

K.Kərimov, Ə.Kəlbəliyev və başqalarının xidmətləri.

5. İbtidai məktəblərdə ana dili təlimi metodikası üzrə professorlardan Y.Kərimov, A.Rəhimov, dosentlərdən M.Məmmədov, M.Musayev, F.Əbdürrəhimov, S.Quliyeva, V.Qurbanov və b. (6, s. 20-21).

Digər bir bölgədə isə biz fərqli bir yanaşma ilə qarşılaşırıq. Həmin bölgədə tədqiqatçıların fikirlərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, onlar ana dili tədrisini, tarixi aspektdən yanaşaraq, iki mühüm dövrə bölündüyünü xüsusi olaraq qeyd etmişlər:

1. 1830-1920-ci illər^[1]

2. 1920-2000-ci illər.

1830-1920-ci illərdə tədris istiqamətində yazılmış kitablarda Azərbaycan dilinin tədrisindəki problemlər XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq alimlərin əsərlərində öz əksini tapmış, əsrin ortalarından isə bu məsələnin həlli istiqamətindəki fəaliyyət daha geniş vüsət almışdır. L.Z.Budaqov, M.Ş.Vazeh, A.A.Bakıxanov, M.Kazımbəy, L.M.Lazarov və digərləri ana dilini öyrətməyin vacibliyini və bu istiqamətdə ciddi illərin görülməli olduğunu öz yazılarında döndə-döndə vurğulamışlar (9, s. 3).

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu, eyni zamanda da ana dilimizin tədrisi sahəsinin ilk tədqiqatçısı və bu istiqamətdə əsaslı elmi fikirlər söyləyən professor M.Kazımbəy özünün «Грамматика турецко-татарского языка» əsərində «Qrammatika»nın iki şöbəsi, morfolojiya və sintaksis bölmələrindəki ümumi məsələləri geniş şəkildə izah etmişdir. Digər bir müəllif, P.M.Budaqov «Практическое руководство турецко-татарско- азербайджанского наречия» adlı əsəri ilə professor M.Kazımbəyin fikirlərinin davamçısı kimi çıxış etmişdir. P.M.Budaqov həmin əsərində verdiyi dərslərin hər birinin sonunda kitaba daxil etdiyi məndəki cümlələrin sintaktik xüsusiyyətlərinin geniş formada izahını vermişdir (5, s. 27-28).

Dərslik müəlliflərindən biri, M.Kazımbəyin davamçılarından olan M.Ə.Vəzirov «Учебник татарско-азербайджанского наречия» adlı əsərində M.Kazımbəyin qrammatika haqqındakı fikirlərinin daha sadə və aydın şəkildə verilmişdir (2, s. 12).

Böyük mütəfəkkir yazıçı M.F.Axundov bir müddət müəllimlik fəaliyyətilə məşğul olmuş və həmin dövrdə də ilk olaraq əlifbanın dəyişdirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür.

«Dəmiryol vacibdir. Amma əlifbanı dəyişdirmək ondan çox vacibdir. Teleqraf vacibdir. Amma əlifbanı dəyişdirmək ondan çox vacibdir. Dövlət qanunlarını tətbiq etmək vacibdir. Amma əlifbanı dəyişdirmək ondan daha çox vacibdir» (2, s. 6) deyərək, millətini cəhalətdən çıxarmaq istiqamətində bir sıra işlər görən mütəfəkkir, ərəb əlifbasının islahı məsələsi ilə kifayətləndiyi birinci layihəsində «Əlamət» adı ilə bəzi durğu işarələrinin qəbul olunmasını da lazım bilmişdi.

⁵⁷ Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çünkü ərəb dilində (ümumiyyətlə, Şərq dillərində) durğu işarələrindən istifadə edilmirdi, ümumiyyətlə ərəb dilində durğu işarələri yox idi. Bu səbəbdən də yazı işində böyük çətinliklər və anlaşılmazlıqlar yaranırdı ki, həmin problemin də həllinə böyük ehtiyac duyulurdu. Bu sahədəki metodiki fikirlərini həyata keçirmək arzusunun ədib “Ələfbayi-cədid” adı ilə yenidən işləyib 1868-ci ildə Tiflisdə çap edildiyi söylənən “Ələfba” adı dərslində və həmin dərslidən istifadə qaydalarını izah edən metodik fikirləri özündə əks etdirən layihə vasitəsilə həyata keçirmişdir.

Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində uğurlu fikirlər söyləyən şəxslərdən biri də F.Köçərli olmuşdur. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalında tədrislə əlqəli yazıları ilə seçilirdi. F.Köçərlinin məqalələrinin əsasını ana dilinin şəffaflığı, sadəliyi və tədrisinin düzgün təşkili yolları əhatə edirdi (9, s. 5).

Görkəmli Azərbaycan şairi A.Şaiqın ana dilinin tədrisinin inkişafında xüsusi yeri tutan və “Dəbistan”, “Məktəb” və “Rəhbər” jurnallarında kiçik yaşlı uşaqlar üçün çap etdirdiyi əsərlər də Azərbaycan dili tədrisi metodikasının inkişafı tarixində xüsusi yer tutur.

O dövrdə təlim prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə bir qrup müəllim və ziyalılar həm tədrisdə istifadə üçün, həm də ana dilinin tədrisində yararlı ola biləcək üsullardan bəhs edən kitablar yazıb, çap etdirirdilər. Tədris üçün faydalı olan bu kitabların içərisində M.Ələkbərin “Kitabipəndi ətfal”, Ə.Axundzadənin “Xətti təliq və nəstəliq”, M.Şaxtaxtinskiyin “Sövti Şərq Əlifbası”, M.H.Həsənzadənin “Tamam əlifba”, M.N.Şirvaninin “Təftül arifin lisanı türki” və digərələrini göstərmək olar (9, s. 6).

Həmin əsərlərin hər biri həm Azərbaycan dilinin tədrisi üçün mühüm mənbə rolunu oynamış, həm də dilimizin tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsində xüsusi bir vasitə olmuşlar. Azərbaycan dili tədrisi metodikasının elmi baxımdan inkişafına şərait yaranmış və böyük zəhmətin bəhrəsi olaraq ərsəyə gələn bu kitab, məqalə və dərslilər 1921-ci ildən sonra da tədrisdə zəngin materiala çevrilmişdir.

Metodika elminin inkişaf tarixini 3 dövrə bölən Azərbaycan metodistləri onu aşağıdakı kimi sistemləşdirmişlər:

1. XX əsrin əvvəllərinə kimi olan dövr^[1]_{SƏP}
2. XX əsrin əvvəllərindən 20-ci illərinə kimi olan dövr^[1]_{SƏP}
3. XX əsrin 20-ci illərindən bugünə kimi olan dövr (yəni, XX əsrin 20-ci illərindən sonrakı dövr) (9, s. 7).

Azərbaycan dilinin tədrisində yaranan problemlər isə, əsasən XX əsrin əvvəllərindən öz həllini tapmağa başladı. Artıq, bu dövrdə dilin inkişafı və tədrisi üzrə işin təşkilində fərqli tendensiyalar özünü göstərirdi

Bu dövrdə, digər fənlərdə olduğu kimi Azərbaycan dilinin tədrisində də əsas vasitələr, tədris planı, proqram və dərslilər olsa da tədrisin təşkili, mövzuların tədrisində düzgün metod, üsul, vasitə və priyomların seçilməsində metodik baxışın olmasına böyük ehtiyac var idi. Həmin vasitəni yerinə yetirən isə dilçi metodistlərin Azərbaycan dilinin tədrisində müəllimlərin istifadəsi üçün hazırladıkları metodik əsərlərdir.

Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində ilk olaraq 1906-da müəllim Həsən Səbri Eyvazov “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə” adlı metodik əsər yazıb, Bakıda çap etdirib. Dərs üsulları və pedaqogikadan bəhs edən bu kitabda, ümumi şəkildə olaraq müəllimin nitqinin, dilinin tədris işinin yaxşılaşdırılmasındakı mühüm əhəmiyyətindən, əyanilikdən istifadə, şagirdlərə elmi əsasda dəqiq və aydın məlumatın verilməsindən, təlimin asandan mürəkkəbə doğru təşkil edilməsindən, dərstdə müsahibə, sual-cavab kimi üsullardan geniş istifadə edilməsindən, məşğələlərin şifahi və yazılı formada keçirilməsi (4, s. 53-54) və digər bu kimi məsələlərdən bəhs edən həmin metodik əsərdə dərslin

12 qayda üzrə keçirilməsi haqqında məsləhətlər öz əksini tapmışdır: 1. müəllimin nitqi qısa və aydın olmalıdır, 2. tədrisdə əyaniliyə əhəmiyyət verilməlidir, 3. müəllimin izahatı inandırıcı olmalıdır, 4. öyrədilən hər hansı bir sahənin səbəbi şagirdə aydınlaşdırılmalıdır, 5. şagirdlə-rə yığcam, lakin dərin məlumat verilməlidir, 6. elmlərin əsasını öyrədərkən nəzəriyyə ilə təcrübə arasında əlaqə yarat-malı və təcrübə (əməli) cəhətə daha artıq diqqət edilməlidir, 7. hər bəhsi keçəndən sonra şagirdlərə həmin bəhsə aid müəyyən nəticə əldə etdirilməlidir, 8. tədris tədricən asandan çətinə doğru, təkmilləşdirməyə doğru getməlidir, 9. dərs müsahibə, sual-cavab üsullarına geniş yer verilməlidir, 10. məşğələlərdə şifahi və yazılı suallardan istifadə etməlidir, 11. müəllim mövzudan asılı olaraq, sinfin səviyyəsi nə üçün münasib olan üsullar seçilməlidir, 12. yazı işlərinə diqqət edil-mə-li, yazısız dərs olmamalıdır, əlifba dövründən başlanmış ta yuxarı siniflərə qədər həmin yazıya xüsusi əhəmiyyət verməlidir (1, s. 255).

Dərslinin sonunda «Məktəbin müəllimlə-rə aid nizamnaməsi, «Məktəbin şagirdlərə aid nizamnaməsi adlı məktəb rejimi barədə təlimat və 5 illik məktəblərin proqramı verilmişdir.

Ana dilinin tədrisi tarixinin ilk tədqiqatçılarından biri olan A.Abdullayev 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən” əsərində qeyd edir ki, 1906-cı ildə müəllim Həsən Səbri Eyvazov “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə” adlı metodik bir əsər yazıb Bakıda çap etdirmiş, əsərdə dərs üsulları və pedaqogika haqqında geniş məlumat vermişdir. Həsən Səbri dil müəllimlərinə 12 qayda ilə dərs verməyi məsləhət görür. Dərstdə müəllimə verilən tövsiyələrin bəziləri bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır: Məsələn, müəllimin nitqi qısa və aydın olmalıdır. Tədrisdə əyaniliyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəzəriyyə ilə praktika düzgün əlaqələndirilməlidir. Təcrübə işlə-rə üstünlük verilməlidir. Tədris asandan çətinə istiqamətdə inkişaf etməlidir. Dərstdə müşahidəyə daha çox yer verilməlidir. Suallar sinfin səviyyəsinə uyğun seçilməli, yazısız dərs olmamalıdır (7, s. 53-54).

Lakin metodistlər həmin kitabın metodik əsər adlandırılması fikrinə fərqli istiqamətdən yanaşırlar. Yəni, əsərin tövsiyyə xarakteri daşması, onun ana dilinin tədrisi metodikası, ümumilikdə metodik əsər kimi qəbul edilməsində tərəddüdlərə səbəb olmuşdur.

Dilçi alim R.Quliyeva yazır ki, “Bu əsərlərdə metodikaya aid mülahizələrə rast gəlirik. Müəlliflər ən çox müəllimlərin nitqinin necə olması məsələsinə diqqət çəkir, nitqə verilən tələbləri göstərirlər. Lakin dilin mənimsədilməsi üsulları, yolları əsaslı şəkildə şərh edilməmişdir” (8, s. 43).

Az fərqi ilə seçilən digər, müəllim Hafiz Məmmədamin Şeyxzadənin hazırladığı “Nümuneyi-tədris və tərbiyə” adlı metodik əsəri 1907-ci ildə Bakıda çap edilmişdir. Onun bu əsəri dövrü üçün üslubiyyətə dair gözəl bir metodik vəsait olmuş və dil müəllimlərinə Azərbaycan dili tədrisinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, şagirdlərlə aparılacaq üslubiyyət məşğələlərinin keyfiyyətini yüksəltmək işində xeyli kömək etmişdir.

Digər bir metodik əsər isə Hafiz Məmmədamin Şeyxzadənin ikinci kitabı olan “Fəsaḥət və bəlaḡət, fənni-inşa və üsuli kitabət” əsəridir. Müəllif həmin əsərini 1908-ci ildə Bakıda çap etdirmişdir. Məmmədamin Şeyxzadənin Bakı Nəşri Maarif məclisi vasitəsilə açılmış “Darülmüəllimini islamiiyyə”də dərs deyərək yazdığı bu metodik əsəri 108 səhifədən ibarət idi. Əsərdə 3 fəsil verilir:

I Fənni-inşa və kitabət

II Fəsaḥət və bəlaḡət

III müntəxib məktub və məqalələr

I Fənni-inşa və kitabət-10 dərindən;

II Fəsaḥət və bəlaḡət- sual-cavab şəklində olan 6 hissədən ibarətdir. Həmin hissədə göstərilir ki, bəlaḡət bir məramın həsən (gözəl, göyçək) surətdə ədası, düzgün və sənətli ifadə olunması, fəsaḥət isə bir dilin düz və xətasız, asanlıqla söylənilib yazılması deməkdir. Kitabın həmin fəslində həmçinin “Elmi-məani” deyilən fənlərdən bəhs edilir, təşbeh, məcaz, kinayə və istiarə kimi məsələlər şərh olunur (3, s. 185).

III müntəxib məktub və məqalələr – 6 məqalədən ibarət kitabda çalışmaları üçün əlavə material da verilmişdir. Sonda (87-104) lüğətçə verilmişdir.

Bu əsər Türkcəmizin (Azərbaycan dilinin) istilah və tətbiqinə xidmət məqsədilə hazırlanmış bir əsərdir. Gözəl yazmaq arzusunda olan hər bir müəllim üçün bir kitab, həm də inşə müəllimliyi idi. Kitabda, həm də nitqə verilən bəzi üslubi tələblər tövsiyyə şəklində şərh olunmuşdur. Ümumilikdə isə, həmin metodik əsər dilimizin istilah və tətbiqinə xidmət məqsədilə hazırlanmışdır.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası kitabının müəllifləri Balyevlər həmin metodik əsərləri nəzərdən keçirərək qeyd etmişlər ki, “1906-cı ildə Həsən Səbri Ayvazovun “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə”, 1908-ci ildə Hafiz Məmmədamin Şeyxzadənin “Fəsaḥət və bəlaḡət, fənni-inşa və üsuli- kitabət” adlı metodik əsərləri çap olunmuşdur və bu əsərlər günümüzə səsleşən müddəalarla zəngindir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 331 s.
2. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı: Maarif, 1978, 280 s.
3. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013, 275 s.
4. Bayramov İ. Görkəmli metodist alim haqqında kitab.
<http://anl.az/download/meqale/>
5. Balyev H.B, Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2019, 380 s.
6. Balyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr, Bakı: ADPU, 2007, 422 s.
7. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I h. (Dərslik), Bakı: 2016, ADPU, 403 s.
8. Quliyeva R.İ. Bəkir Çobanzadə və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bəkir Çobanzadənin 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, 2018, s. 42-46
9. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nurlan, 2003. 407 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, metodika, əsər, təlim prosesi

Ключевые слова: азербайджанский язык, преподавание, методика, произведения, учебный процесс

Key words: Azerbaijani language, teaching, methodology, work, training process

Metodikaya aid ilk əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri

Xülasə

Məqalədə, aktual mövzulardan biri olan metodikaya aid ilk əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərindən bəhs olunur. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinin səmərəli təşkili əsas vəzifə kimi müəllim və metodistlərin daima maraq dairəsində olmuşdur. Bu məqsədlə də, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin keçdiyi inkişaf yolu, ilk dövrlərdən başlayaraq dilçilərin Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı yaranan problemlərin və bu istiqamətdəki nöqsanların aradan qaldırılması üzrə gördükləri işlər, yazdıqları metodik fikirlər nəzərdən keçirilir.

Eyni zamanda, məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi üzrə ilk əsərlər olan, Həsən Səbri Ayvazovun “Üsuli-tədris və təlim-tərbiyə” (1906-cı il), Hafiz Məmmədamin Şeyxzadənin “Nümuneyi-tədris və tərbiyə” (1907-ci il), “Fəsaḥət və bəlaḡət, fənni-inşa və üsuli kitabət” (1908-ci il) adlı metodik əsərlərdəki dil və tədris məsələləri izah olunur. Həmin əsərlərdəki zəngin müddəaların günümüzə səsleşdiyi isə xüsusi şəkildə vurğulanır.

Вопросы обучения азербайджанскому языку в первых методических работах Резюме

В статье рассматриваются вопросы преподавания азербайджанского языка в первых методических работах, что является одним из актуальных вопросов. Эффективная организация преподавания азербайджанского языка в общеобразовательных школах всегда была в интересах учителей и методистов. С этой целью рассматриваются развитие науки о преподавании азербайджанского языка, работа, проделанная лингвистами с древнейших времен по устранению проблем, связанных с преподаванием азербайджанского языка, и недостатков в этой области, их методологические взгляды.

В то же время, первые работы по истории преподавания азербайджанского языка, Гасан Сабри Эйвазов "Метод-обучение и воспитание" (1906 г.), Хафиз Мамедамин Шейхзаде "Пример-обучение и воспитание" (1907 г.), Язык и вопросы обучения разъяснено в методических трудах "Красноречие и красноречие, предметно-сочинение и методическое письмо" (1908). Особо подчеркивается, что богатые положения этих произведений находят отклик и в наши дни.

Issues of teaching the Azerbaijani language in the first works on the methodology

Summary

The article deals with the issues of teaching the Azerbaijani language in the first works on the methodology, which is one of the topical issues. The effective organization of the teaching of the Azerbaijani language in secondary schools has always been in the interest of teachers and methodologists. For this purpose, the development of the science of teaching the Azerbaijani language, the work done by linguists from the earliest times to eliminate the problems associated with the teaching of the Azerbaijani language and the shortcomings in this area, their methodological views are considered.

At the same time, the first works on the history of teaching the Azerbaijani language, Hasan Sabri Eyvazov's "Method-teaching and education" (1906), Hafiz Mamedamin Sheykhzade's "Example-teaching and education" (1907), Language and teaching issues are explained in the methodical works "Eloquence and eloquence, subject-essay and methodical writing" (1908). It is especially emphasized that the rich provisions in these works resonate today.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova